

**// Komparativna analiza institucionalizacije građanskog odgoja i obrazovanja
u Hrvatskoj, Austriji, Francuskoj i Njemačkoj //**

Autorica: Monika Pažur

IMPRESSUM

Autorica: Monika Pažur

Gong

Izvršna direktorica: Oriana Ivković Novokmet

Adresa: Mihanovićeva 14, 10 000 Zagreb

e-mail: gong@gong.hr

web: www.gong.hr

Zagreb, rujan 2022.

Sadržaj ove publikacije je isključiva odgovornost Gong-a i ne odražava nužno stajališta Europske unije.

Komparativna analiza institucionalizacije građanskog odgoja i obrazovanja u Hrvatskoj, Austriji, Francuskoj i Njemačkoj

Uvod

Demokracija ne postoji bez aktivnih i odgovornih građana i građanki svjesnih vlastitih prava i odgovornosti u zajednicama u kojima djeluju. Kako bi isto postalo moguće, potrebno je povezati demokraciju i obrazovanje, te škole učiniti središtem društvene aktivnosti i ključem društvenog angažmana u zajednici (Dewey, 1916). Jedna od temeljnih uloga odgojno-obrazovnih institucija današnjice jest pripremiti učenike¹ za kompetentno sudjelovanje u demokratskom društvu (Gudjons, 1992). Razvoj demokratskih kompetencija učenika ne može se odvijati neovisno o demokratizaciji čitavog odgojno-obrazovnog sustava, odnosno drugim riječima, nužno je elemente demokracije integrirati i u oblik obrazovnih aktivnosti (strukture školskog vođenja, metode poučavanja, obrazovne aktivnosti učitelja i učenika), i u sadržaje obrazovanja (objektivna, demokratska, slobodna, kompletna refleksija na sve predmetne kurikulume, uzimajući u obzir svakodnevna iskustva i individualne potrebe), te u izvannastavne aktivnosti učenika, uključujući promociju javnoga obrazovanja i suradnju s lokalnom zajednicom i ostalim sferama socijalnog života (ekonomija, znanost, kultura, mediji, donosioci odluka...) (Bondarenko i Kozulin, 2006). Dokumenti, zakoni, strategije i preporuke globalne (UNESCO, 1995; UN, 1998), europske (Europska unija, 1998; Vijeće Europe, 2000) i hrvatske (MZO, 2011; Hrvatski Sabor, 2014) odgojno-obrazovne politike, kao temelj razvoja demokratskih društva, zahtijevaju od školskog sustava da kod svojih učenika razvijaju građansku kompetenciju koja će ih učiniti aktivnim građanima svjesnih svojih prava i odgovornosti u zajednicama u kojima djeluju, primarno uvođenjem sadržaja za odgoj i obrazovanje za ljudska prava i demokratsko građanstvo u odgojno-obrazovne institucije. Pritom, kvaliteta integracije ovog sadržaja u odgojno-obrazovni sustav može se sagledati jedino kada se uzimaju u obzir upravo svi gore spomenuti elementi demokratizacije odgojno-obrazovnih ustanova, dakle i obrazovne aktivnosti, i sadržaji obrazovanja i izvannastavne aktivnosti učenika.

Na Svjetskoj konferenciji o ljudskim pravima u Beču 1993. godine zaključeno je kako djeca i mladi u odgojno-obrazovnim institucijama ne stječu znanja i vještine potrebne za kompetentno djelovanje u demokratskom društvu te kako je potrebno upravo te sadržaje uvesti u škole. Generalna skupština Ujedinjenih naroda, 2004. godine donosi Svjetski program za obrazovanje za ljudska prava, koji kreće sa svojom provedbom 2005. godine, a njegova implementacija traje i danas. Trenutno se nalazi u četvrtoj fazi provedbe kojom se cilja dodatno poticanje implementacije održivih strategija obrazovanja za ljudska prava, te proširenje ovih

¹ Svi izrazi koji se koriste, a imaju rodno značenje, obuhvaćaju na jednak način i muški i ženski rod.

sadržaja i u formalnom i u neformalnom okruženju za učenje. Još jedna značajna organizacija u promociji obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo je Vijeće Europe koje 1985. godine donosi *Preporuku br. R(85)7 o poučavanju i učenju o ljudskim pravima u školama*, što postaje prvi zajednički europski okvir za promicanje odgoja i obrazovanja za ljudska prava (Spajić-Vrkaš, 2014). Nakon drugog samita zemalja članica Vijeća Europe (1997) pokreće se projekt *Odgoj i obrazovanje za ljudska prava* te se donose *Preporuke o odgoju i obrazovanju za demokratsko građanstvo*. U tom se dokumentu zemlje članice pozivaju da odgoju i obrazovanju za ljudska prava i demokratsko građanstvo daju prednost u inovacijama koje uvode u odgojno-obrazovne sustave.

Odgoj i obrazovanje za ljudska prava i demokratsko građanstvo definirano je *Svjetskim programom za obrazovanje za ljudska prava* UN-a (2004) kao „obrazovanje, treninzi i informacije čiji je cilj izgradnja univerzalne kulture ljudskih prava”. Pritom se ne teži isključivo promicanju znanja o ljudskim pravima i mehanizmima njihove zaštite, već se nastoji razviti vještine i stavove koji su potrebni za promociju, primjenu i zaštitu ljudskih prava u svakodnevnom životu. Na taj način ovaj tip odgoja i obrazovanja doprinosi demokratizaciji društva u cijelosti. *Povelja Vijeća Europe o odgoju i obrazovanju za demokratsko građanstvo te odgoju i obrazovanju za ljudska prava*, usvojena 2010. godine, ističe kako ovi pojmovi podrazumijevaju obrazovanje koje učenike oprema znanjem, vještinama, razumijevanjem, stavovima i ponašanjima uz pomoć kojih oni zauzimaju aktivnu ulogu u demokratskom životu, a sve s ciljem promicanja i zaštite demokracije, vladavine prava i temeljnih sloboda. Odgoj i obrazovanje za ljudska prava i demokratsko građanstvo znači obrazovanje, usavršavanje, podizanje svijesti, informiranosti, prakse i aktivnosti čiji je cilj da se učenike osnaži u njihovu doprinosu izgradnji i obrani opće kulture ljudskih prava u društvu, te da cijene raznolikost i preuzimaju aktivnu ulogu u demokratskom životu (Vijeće Europe, 2010). Drugim riječima, teži se stjecanju znanja i razumijevanja, razvijanju vještina i sposobnosti te stavova i vrijednosti unutar sadržajnih dimenzija ljudskih prava i temeljnih sloboda, političke pismenosti, gospodarskog i održivog obrazovanja, interkulturalnog obrazovanja te društvenih i socijalnih kompetencija.

Obrazovanje za ljudska prava znači razumijevanje, prihvaćanje i djelovanje u skladu s načelom dostojanstva i jednakosti svih ljudi (Spajić-Vrkaš i sur., 2004). S obzirom na široko određenje sadržaja i aktivnosti kojima se može dostizati gore naveden orijentir, različite zemlje, ovisno o specifičnoj namjeni programa ili njegovim specifičnim ciljevima, odabiru različite pristupe i ovaj obrazovni program nazivaju različitim imenima. Tako postoje: interkulturalno obrazovanje, mirovno obrazovanje, građansko obrazovanje, političko obrazovanje, antirasističko obrazovanje, obrazovanje za okoliš, obrazovanje za društvenu odgovornost, globalno

obrazovanje i drugi. U okviru ove analize pratiti će se razvoj obrazovnog programa pod nazivom građanski odgoj i obrazovanje (GOO) u četiri zemlje Europske unije.

Prema posljednjem EACEA²-inu izvještaju *Građanski odgoj i obrazovanje u Europi* (Eurydice 2017) u većini europskih zemalja nacionalni kurikulumi imaju širok opseg koji obuhvaća većinu kompetencija vezanih uz društveno i odgovorno djelovanje, kritičko mišljenje i međusobne odnose. Međutim, vidljive su velike razlike u institucionalizaciji GOO-a u školama diljem Europe. Gotovo polovica zemalja i dalje nema propise ili preporuke o razvoju građanske kompetencije kod budućih učitelja. Nadalje, obrazovne vlasti nisu razvile smjernice kako vrednovati učenike iz tih kolegija te manje pozornosti pridaju razvoju građanske kompetencije kod učenika uključenih u strukovno obrazovanje. Također, uočeni su varijabiliteti u provedbi GOO-a u raznim zemljama, i to u odnosu na: sadržaje kurikuluma, kurikularne ciljeve, način provedbe, i trajanje nastave, direktnom sudjelovanju učenika u radu škole, vrednovanju, načinima pripreme učitelja i nastavnika za ove sadržaje, te materijalima koji se koriste.

Metodologija izrade analize

Uzimajući u obzir teorijsko određenje odgoja i obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo, kao i na zamijećene varijabilitete između različitih država, u nastavku će se napraviti komparativna analiza institucionalizacije građanskog odgoja i obrazovanja u Hrvatskoj, Austriji, Njemačkoj i Francuskoj. Analiza će uključiti prepoznate važne elemente kvalitetne implementacije ovih sadržaja u osnovne i srednje škole.

Okvir za analizu izrađen je na temelju teorijskog određenja GOO-a te su se odredila četiri ključna područja za komparaciju:

- Odgojno-obrazovni sustav i mjesto građanskog odgoja i obrazovanja u njemu;
- Kurikulum građanskog odgoja i obrazovanja i način provedbe;
- Priprema i podrška učiteljima za provedbu građanskog odgoja i obrazovanja;
- Građanski odgoj i obrazovanje i šira zajednica.

U okviru svakog područja detektirani su dodatni elementi relevantni za analizu.

Analiza je nastala na temelju pregleda i analize dokumentacije. Analizirani su za svaku zemlju relevantni izvori dostupni na mrežnim stranicama nacionalno relevantnih institucija, kao i stručni i znanstveni radovi i dokumenti³.

²Education, Audiovisual and Culture Executive Agency

³ Internet stranice nacionalnih relevantnih institucija navode se u fusnotama na mjestu kada se prvi puta spominju, a stručni i znanstveni radovi i dokumenti navode se u popisu literature.

Rezultati analize

Odgojno-obrazovni sustav i mjesto građanskog odgoja i obrazovanja u njemu

Ostvarivanje ciljeva odgoja i obrazovanja neke države odvija se kreiranjem osnovnih područja nacionalne odgojno-obrazovne politike, postavljanjem ciljeva i donošenjem odluka o načinima njihove implementacije. Pritom se određuje *tko, kada* i *gdje* upravlja, a u odgovorima na takva pitanja važno je primijetiti kojim su upravljačkim funkcijama dodijeljene odgovornosti. Jedna od mogućnosti jest da je koncentracija ovlasti na državnoj razini, te tada govorimo o centraliziranim sustavima, dok je druga opcija da se disperzija ovlasti spušta na niže razine, i u tom slučaju govorimo o decentraliziranim sustavima. Funkcioniranje odgoja i obrazovanja uvelike se razlikuje u centraliziranim i decentraliziranim nacionalnim okruženjima. Od država uključenih u analizu, **Hrvatska** i **Francuska** imaju centraliziran sustav odgoja i obrazovanja. U obje zemlje ministarstvo zaduženo za područje obrazovanja donosi nacionalne dokumente, a oni se implementiraju jednako u svim školama, neovisno o lokalnom i regionalnom kontekstu. U okviru ovakvog sustava ograničen je utjecaj lokalnih vlasti na sadržaj obrazovnih programa, ali i na njegovu raspoloživost, stoga je potrebna jaka suradnja između resornog ministarstva i njihovih korisnika. S druge strane, **Njemačku** i **Austriju** određuje određeni stupanj decentralizacije u odgojno-obrazovnom sustavu. U Njemačkoj su na nacionalnoj razini postavljeni standardi koje pokrajine trebaju dostići u implementaciji sadržaja GOO-a, međutim 16 pokrajina imaju slobodu u odabiru metoda i načina njihove implementacije. U Austriji ministarstvo obrazovanja ima zakonodavnu i provedbenu odgovornost za osnovno i srednje obrazovanje, dok je 9 pokrajina odgovorno za održavanje škola i pitanja osoblja u institucijama.

Razlike u odgojno-obrazovnim sustavima diljem zemalja očituju se i u stupnjevima i trajanju pojedinih obrazovnih stupnjeva. Dok u **Hrvatskoj** djeca kreću u sustav obaveznog osnovnog obrazovanja sa 7 godina, u **Njemačkoj i Francuskoj** to je s navršenom 6. godinom života, a u **Austriji** s 5 godina života. U sve tri zemlje obavezno je obrazovanje 9 godina ili do 15. godine života, u Hrvatskoj je to 8 godina i obaveznih 250 sati programa predškole prije prvog razreda. Dok u Hrvatskoj postoji osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje, u sve preostale tri zemlje uključene u analizu postoji kraće osnovnoškolsko obrazovanje (u trajanju od 4 ili 5 godina), nakon čega slijedi niže, pa više srednjoškolsko obrazovanje. U Austriji i Njemačkoj već u toku nižeg srednjoškolskog obrazovanja učenici se mogu opredijeliti za različita usmjerenja ovisno o vlastitim interesima. U Francuskoj je predškolski odgoj i obrazovanje besplatan roditeljima za djecu u dobi između 3. - 6. godine života.

Tablica 1 Karakteristike odgojno-obrazovnih sustava

HRVATSKA	AUSTRIJA	FRANCUSKA	NJEMAČKA
NACINI DONOŠENJA ODGOJNO-OBRAZOVNIH POLITIKA (centralizirano/decentralizirano; (ne)mogućnost prilagodbe sadržaja na lokalnoj razini)			
Centraliziran sustav. Dokumenti s nacionalne razine trebaju se direktno implementirati u sve škole, neovisno o lokalnoj/regionalnoj zajednici.	Decentraliziran sustav. Okvir na nacionalnoj razini se može dodatno nadograditi ovisno o regionalnoj i lokalnoj (samo)upravi u 9 pokrajina.	Centraliziran sustav. Ministarstvo obrazovanja donosi sve ključne dokumente i nadgleda implementaciju.	Decentraliziran sustav. Na nacionalnoj razini postoje određeni standardi koji se trebaju dostići, svaka od 16 pokrajina dostiže ih na svoj način.
ODGOJNO-OBRAZOVNI SUSTAV⁴ (trajanje pojedinog stupnja obrazovanja)			
Obavezni program predškole u trajanju od 250h prije kretanja u 1. razred osnovne škole. Od 7.-14. godina osnovno obavezno obrazovanje. Od 14. – 17/18. godine srednjoškolsko obrazovanje.	Obavezno obrazovanje od 5. -15. godine života. Od 6.-10. godine života osnovno obrazovanje. Od 10-14 niže srednjoškolsko obrazovanje. Od 14 nadalje više srednjoškolsko obrazovanje.	Besplatno predškolsko obrazovanje za djecu od 3. – 6. godine. Od 6.-11. godine života osnovno obrazovanje. Od 11.-15. godine života niže srednjoškolsko obrazovanje koje je obvezno i jednako za sve. Od 15.-18. godine života trogodišnje usmjereno više srednjoškolsko obrazovanje.	Obavezno obrazovanje počinje sa 6. godinom života i traje 9 godina. Od 6.-10. godine života osnovno obrazovanje (osim u dvije pokrajine gdje je do 12). Od 10. – 14. niže srednjoškolsko obrazovanje (velike razlike ovisno o tipu srednjih škola). Od 14. nadalje više srednjoškolsko obrazovanje.
NACIONALNI OKVIR ZA GRAĐANSKI ODGOJ I OBRAZOVANJE			
Opći, specifični ciljevi i ishodi učenja građanskog odgoja i obrazovanja kao međupredmetne teme propisani su na nacionalnoj razini ⁵ . Postoje prijedlozi lokalnih kurikuluma donesenih na lokalnoj razini, u okviru kojih se GOO uvodi kao izvannastavna aktivnost ⁶ .	Opći, specifični ciljevi i ishodi učenja građanskog odgoja i obrazovanja definirani su na nacionalnoj razini kurikulumom. Razvijen i Model kompetencija za političko obrazovanje, temeljen na preporukama VE. Na razini pokrajina moguće uz nekoliko obveznih modula nadograditi rad na GOO-u dodatnim	Opći, specifični ciljevi i ishodi učenja građanskog odgoja i obrazovanja definirani su na nacionalnoj razini za sve stupnjeve obrazovanja. Na nacionalnoj razini postoji novi program GOO-a iz 2013.	Opći i specifični ciljevi definirani su na nacionalnoj razini, a ishodi na razini pokrajina. Na nacionalnoj razini postoje određeni standardi koje sve pokrajine trebaju zadovoljiti ⁷ . Na razini pokrajina postoji velika raznolikost u načinima

⁴ Podaci preuzeti sa stranice EURYDICE: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems>, pregledano 5. srpanj 2022.

⁵ https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_10_217.html, pregledano 1. srpnja 2022.

⁶ <https://sz.uniri.hr/vijesti/pogledajte-siz-nastavni-predmet-skola-i-zajednica/>, pregledano 1. srpnja 2022.

⁷ <https://www.kmk.org/kmk/information-in-english.html>, pregledano 1. srpnja 2022.

	predmetima i/ili specifičnim temama.		dostizanja postavljenih standarda.
--	--------------------------------------	--	------------------------------------

Iako su u sve četiri države na nacionalnoj razini definirani opći i specifični ciljevi građanskog odgoja i obrazovanja, postoji različiti stupanj fleksibilnosti u njihovoj implementaciji. Tako su u **Francuskoj** ishodi predmeta jasno definirani za sve stupnjeve obrazovanja u svim školama. Obrazovni ishodi, u kombinaciji s kompetencijskim okvirom, dostupni su i u **Austriji**, međutim pokrajine imaju slobodu u odabiru tema i metoda s kojima će se baviti u okviru ovog predmeta kao i mogućnost otvaranja dodatnih predmeta koji se bave građanskim odgojem i obrazovanjem u obliku izvannastavnih aktivnosti. Velika razina autonomije dana je pokrajinama u **Njemačkoj**, gdje postoje standardi te opći i specifični ciljevi na nacionalnoj razini koje treba zadovoljiti, međutim pokrajine u potpunosti odabiru na koji će način ostvariti te ciljeve, pa postoji i velika raznolikost u okviru kojih predmeta ih ostvaruju. Naposljetku, u **Hrvatskoj** na nacionalnoj razini postoji kurikulum za implementiranje GOO-a, ali svega kao međupredmetne teme.

Kurikulum građanskog odgoja i obrazovanja i način provedbe

U **Austriji** je suvremeni pristup GOO-u definiran 1978. *Općim pravilnikom građanskog odgoja i obrazovanja kao međupredmetnog načela*. S obzirom da isključivo međupredmetna provedba nije polučila željele ishode, od 1999. godine uveden je sadržaj u formi predmeta u škole, a u godini 2016. provela se reforma građanskog odgoja i obrazovanja usmjerena na unapređenje njegove kvalitete. U okviru spomenute reforme u postojećem programu naglašava se veće posvećivanje pažnje temama u području ljudskih prava i europske i svjetske perspektive. Aktualni kurikulum GOO-a za cilj postavlja razvoj političke svijesti učenika temeljene na kritičkom promišljanju o aktualnim političkim i društvenim temama. Uz spomenute, uključuje i teme iz područja financijske pismenosti, kulturnih različitosti i održivog obrazovanja. Aktivnosti u sklopu GOO-a povezane su s izravnim iskustvima učenika.

Prve ideje za razvoj građanskog obrazovanja u **Francuskoj** sežu iz 1976. godine, kada je izdan nupatak da se GOO uključi na fakultete i u škole, međutim s obzirom da formalno nije bilo dio nastavnog plana i programa, s vremenom je zaboravljen. Iz tog razloga od 1996. godine, kao dio nastavnog plana i programa u 7. godini školovanja uvodi se predmet GOO-a. S vremenom se program GOO-a razvijao i mijenjao te proširio u veći broj razreda. Cilj kurikuluma koji je danas aktualan u Francuskoj jest razviti osobe i građaninje koji će poštovati druge, ostvarivati i dijeliti temeljne vrijednosti Republike i graditi građansku kulturu. Pritom, učenje za i u građanskom

odgoju i obrazovanju temelji se na četiri načela: *razvoj svijesti, prava i pravda, prosuđivanje te odgovorno djelovanje*. Uključuje sadržaje iz područja konstruktivne i djelotvorne interakcije s drugima, interkulturnih vještina, razumijevanja svijeta oko sebe, poštovanja ljudskih prava, održivog razvoja, zaštite okoliša, te poznavanje mehanizama očuvanja i razvoja demokracije.

U **Njemačkoj** je građanski odgoj i obrazovanje uključen u sustav obrazovanja od samog početka osnivanja njemačke države, na temelju njihovog ustava i temeljnih zakona. U ovim dokumentima se navodi kako je cilj sustava odgoja i obrazovanja da svi učenici posjeduju neovisna mišljenja i donose informirane odluke te da prepoznaju vlastitu odgovornost u društvu i postanu aktivni sudionici u društvenim i političkim procesima. Upravo ovi ciljevi pretpostavljaju temelj današnjeg kurikuluma građanskog odgoja i obrazovanja u Njemačkoj, koji teži razvoju aktivnih i odgovornih građanina koji kritički promišljaju o događajima koji ih okružuju. Kurikulum se temelji na političkom opismenjavanju, a sadrži i teme i specifične ciljeve iz područja ljudskih prava, interpersonalnih kompetencija, održivog okoliša i interkulturalnog djelovanja.

Prvi pokušaji sustavnog uvođenja GOO-a u **Hrvatskoj** počinju 1999. godine donošenjem *Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo*⁸, koji predviđa međupredmetnu implementaciju ovih sadržaja u školama. Nakon ovog Programa, 2012. godine razvijen je i eksperimentalno evaluiran *Kurikulum građanskog odgoja i obrazovanja*⁹, koji je predviđao provedbu kao zasebnog predmeta i međupredmetnu provedbu. Isti nije nikada službeno donesen. Trenutno je aktualan *Kurikulum međupredmetne teme Građanski odgoj i obrazovanje za osnovne i srednje škole* iz 2019. godine¹⁰. Njegov cilj je razvoj aktivnih i odgovornih građana svjesnih svojih prava i odgovornosti u zajednicama u kojima djeluju. Kurikulum sadrži ishode u području znanja, vještina i stavova iz područja ljudskih prava, političke pismenosti, interkulturalizma, društvene kompetencije i održivog okoliša.

Sve četiri države uključene u komparativnu analizu imaju veliku razinu podudarnosti u općim i specifičnim ciljevima koji se trebaju razviti ovim obrazovnim programom te u sadržajima koji trebaju biti njegov sastavni dio. Ciljevi i sadržaji u svim državama uvelike su usklađeni s relevantnim dokumentima Vijeća Europe, *Preporukom br. R(85)7 o poučavanju i učenju o ljudskim pravima u školama* te *Referentnim kompetencijskim okvirom za demokratsku kulturu* (2017).

⁸ <http://library.foi.hr/lib/knjiga.php?B=20&sqlx=58522&ser=&sqlid=20&sqlnivo=&css=&H=&U=37:34>, pregledano 1. srpnja 2022.

⁹ http://goo.hr/wp-content/uploads/2014/04/Kurikulum_gradanskog_odgoja_i_obrazovanja-1.pdf, pregledano 1. srpnja 2022.

¹⁰ <https://mzo.gov.hr/UserDocImages/dokumenti/Publikacije/Medupredmetne/Kurikulum%20medupredmetne%20teme%20Gradanski%20odgoj%20i%20obrazovanje%20za%20osnovne%20i%20srednje%20skole.pdf>, pregledano 1. srpnja 2022.

Tablica 2 Elementi odgojno-obrazovne politike građanskog odgoja i obrazovanja

HRVATSKA	AUSTRIJA	FRANCUSKA	NJEMAČKA
SADRŽAJ I FORMA KURIKULUMA (postojanje svih ključnih dimenzija – znanja/vještine/ stavovi u odnosu na ljudska prava, političko obrazovanje, interkulturalizam, održivi razvoj, gospodarska dimenzija i društvena)			
<p>Cilj kurikulumuma je razvoj aktivnih i odgovornih građana svjesnih svojih prava i odgovornosti u zajednicama u kojima djeluju.</p> <p>Sadrži znanja, vještine i stavove iz područja ljudskih prava, političke pismenosti, interkulturalizma, društvene kompetencije i održivog okoliša.</p>	<p>Cilj kurikulumuma je razvoj političke svijesti učenika temeljene na kritičkom promišljanju. Cilj nije stjecanje što šireg spektra znanja, već poticati kod učenika razmišljanje i bavljenje političkim temama uz život i iskustvo samih učenika.</p> <p>Podrazumijeva usvajanje znanja, vještina i stavova. Uključuje i sadržaje iz ljudskih prava, financijske pismenosti, prava potrošača, kulturne različitosti i vještine nenasilnog rješavanja sukoba i održivog djelovanja.</p>	<p>Cilj kurikulumuma je poštivati druge, ostvarivati i dijeliti temeljne vrijednosti Republike i graditi građansku kulturu.</p> <p>Postoje četiri temeljna načela: svijest, zakon i pravednost, prosuđivanje i djelovanje.</p> <p>Uključuje sadržaje iz stvaranje konstruktivne i djelotvorne interakcije s drugima, interkulture vještine, razumijevanje svijeta oko sebe, poštovanje ljudskih prava, održivi razvoj, zaštitu okoliša, te poznavanje mehanizama očuvanja i razvoja demokracije.</p>	<p>Cilj je razvoj aktivnog i odgovornog građanina te poticanje kritičkog promišljanja o događajima u kojima se učenik nalazi.</p> <p>Sadrži temelj u političkom opismenjavanju, ljudskim pravima, razvoju komunikacijskih i društvenih kompetencija, održivom okolišu i učenju o drugim kulturama.</p> <p>Omogućava otvaranje raznih drugih tema, ovisno o afinitetima lokalnih zajednica, škola i učitelja.</p>
NAČIN PROVEDBE I TRAJANJE NASTAVE NA TJEDNOJ RAZINI (obvezni predmet, izborni predmet, izvannastavna aktivnost, međupredmetno, kroskurikularno)			
<p>Provodi se međupredmetno na temelju donesenog kurikulumuma.</p> <p>Ne postoji nacionalni program provedbe izvannastavnih aktivnosti, postoji nekoliko lokalnih donesenih na inicijativu lokalnih donositelja odluka.</p>	<p>Predmet <i>Povijest, socijalni studij i građanski odgoj i obrazovanje</i> predviđa obavezne module od 6. do 8. razreda, gdje se provodi po 2h tjedno.</p> <p>Od 8 do 12. razreda – GOO se provodi u kombinaciji s drugim predmetima (povijest, ekonomija...), ovisno o različitim školama, provodi se između 1-2h.</p> <p>Naveden je i kao kroskurikularni obrazovni princip, koji se treba integrirati u sve predmete u svim školama i svim razredima.</p>	<p>Provodi se kao predmet <i>Građansko i moralno obrazovanje</i> od 7.-12. razreda s prosječno 2-3h tjedno.</p> <p>Provodi se i integrirane u druge predmete (znanost, povijest i geografiju).</p> <p>Postoji nacionalni program provedbe izvannastavnih aktivnosti.</p>	<p>Pokrajine su dužne integrirati predmet koji se odnosi na <i>političko obrazovanje</i> ili <i>demokratsku pedagogiju</i> u nastavu u nižem srednjoškolskom obrazovanju, međutim predmet se različito implementirati: samostalno, u kombinaciji s ekonomijom, s povijesti itd.</p> <p>Ovisno o tome o kojoj se srednjoj školi radi razlikuje se broj sati, ali uglavnom je između 1-2h.</p>

	Postoji nacionalni program provedbe izvannastavnih aktivnosti.		Postoji nacionalni program provedbe izvannastavnih aktivnosti.
VREDNOVANJE KVALITETE PROVEDBE <i>((ne)postojanje sustava vrednovanja kvalitete provedbe GOO-a na lokalnoj razini i razini pojedine škole kao i vrednovanje rada učenika)</i>			
<p>Postoje opće smjernice za vrednovanje učenika na nacionalnoj razini, preporuča se vrednovanje znanja i vještine, te vrednovanje putem pismenih uradaka, usmenih razgovora i projekata.</p> <p>Nema nacionalnih ispita.</p>	<p>Postoje opće smjernice o vrednovanju učenika na nacionalnoj razini, preporuča se vrednovanje znanja i vještine, te vrednovanje putem pismenih uradaka, usmenih razgovora i projekata.</p> <p>Nema nacionalnih ispita.</p> <p>Postoji sustav osiguranja kvalitete na nacionalnoj razini u kojem su sve škole dužne sudjelovati¹¹, međutim ne postoji poseban dio za vrednovanje implementacije građanskog odgoja i obrazovanja.</p>	<p>Postoje i opće i specifične smjernice o vrednovanju učenika na nacionalnoj razini. Na mrežnoj stranici Eduscol nalaze se opća načela za vrednovanje svakog predmeta koji se predaje na osnovnoj i nižoj razini srednjoškolskog obrazovanja¹². Preporuča se vrednovanje znanja, vještina i stavova i to putem pisanih sastavaka, opažanja nastavnika, vrednovanj a temeljenog na projektima, portfolija i samovrednovanja.</p> <p>Postoje nacionalni ispiti i za potrebe certificiranja na srednjoškolskoj razini i za potrebe praćenja/vrednovanja na osnovnoškolskoj/srednjoškolskoj razini.</p> <p>U okviru vanjskog vrednovanja škola prema propisima i preporukama vrednuje se: nastava u učionici, okružje u školi/učionici, sudjelovanje učenika u školskom okružju, sudjelovanje roditelja. Ispitivanje provode nacionalni inspektorati.</p>	<p>Ne postoje opće smjernice o vrednovanju učenika.</p> <p>Ne postoji sustav vrednovanja kvalitete.</p> <p>Nema nacionalnih ispita.</p> <p>Zbog velike autonomije, pitanje kvalitete najčešće ostaje na razini škola.</p> <p>U okviru vanjskog vrednovanja škola prema propisima i preporukama vrednuje se: nastava u učionici, okružje u školi/učionici, sudjelovanje učenika u školskom okružju, sudjelovanje roditelja i odnosi s lokalnom zajednicom. Odgovornost za kriterije vrednovanja imaju pokrajine.</p>

Unatoč ujednačenim općim i specifičnim ciljevima koji se žele ostvariti kod učenika provedbom građanskog odgoja i obrazovanja, postoji razlika u pristupima koji ove države odabiru da bi ih

¹¹ <https://www.qms.at/>, pregledano 3. srpnja 2022.

¹² https://cache.media.eduscol.education.fr/file/EMC/63/9/Ress_emc_evaluation_ecole_college_521639.pdf, pregledano 3. srpnja 2022.

postigle. Austrija, Njemačka i Francuska, uz provedbu GOO-a kao kroskurikularne teme i izvannastavne aktivnosti, imaju i školski predmet na različitim stupnjevima obrazovanja kojim se ostvaruju ishodi GOO-a. Najveći broj sati predmetne nastave, u ovoj analizi, ali i u čitavoj Europi, ima **Francuska**, u kojoj se predmet pod nazivom *Građansko i moralno obrazovanje*, provodi od 7. – 12. razreda u svim školama, prosječno između 2-3h godišnje. Pojedine teme integrirane su i u druge predmete, kao što su povijest, geografija i znanost. U **Austriji**, učenici od 8. do 12. razreda slušaju sadržaje iz područja građanskog odgoja i obrazovanja povezane s raznim drugim predmetima, ovisno o tipu škole¹³. Tako postoje predmeti kao što su: *Političko obrazovanje, ekonomija i ekologija, Povijest i političko obrazovanje, Političko obrazovanje i suvremena povijest, Geografija, povijest i političko obrazovanje, te Povijest, socijalni studij i građanski odgoj i obrazovanje*. Reformom iz 2013. godine, građanski se odgoj i obrazovanje u okviru predmeta *Povijest, socijalni studij i građanski odgoj i obrazovanje* počeo provoditi i ranije, od 6. razreda, kao odgovor na to da se pomaknula dob od koje mladi mogu izlaziti na izbore. Predmet ima devet obaveznih modula, od kojih se dva odnose samo na građanski odgoj i obrazovanje, a dva na sadržaje GOO-a u kombinaciji s povijesti. Sve pokrajine dužne su provoditi ove obavezne module, a ovisno o željama škole mogu i same osmisliti kurikulume dodatnih predmeta kojima se provodi GOO kao izvannastavna aktivnost. Uz predmet, u Austriji postoji i kroskurikularni obrazovni princip prema kojem se teme iz područja GOO-a predstavljaju učenicima od 1. razreda osnovne škole kroz razne druge predmete. U **Njemačkoj**, sve pokrajine imaju obvezu provoditi predmet vezan uz građanski odgoj i obrazovanje za vrijeme trajanja nižeg srednjoškolskog obrazovanja. Iako može postojati kao samostalan predmet, najčešće se kombinira s povijesti, ekonomijom ili geografijom. Između pokrajina postoji veliki varijabilitet u načinu kako se GOO implementira u odgojno-obrazovni sustav. Ovisno o tome o kojoj se školi radi, učenici imaju ovaj predmet 1-2h tjedno. Kada govorimo o **Hrvatskoj**, GOO se sukladno kurikulumu integrira kao međupredmetna tema, koja se može provoditi u okviru sata razrednika ili povezujući sadržaje GOO-a sa sadržajima drugih predmeta. Hrvatska nema razvijen nacionalni program provedbe GOO-a kao izvannastavne aktivnosti, dok ostale tri zemlje imaju razvijen program i njime nude mogućnosti lokalnim zajednicama i školama da GOO-om kao izvannastavnom aktivnosti dodatno odgovore na specifičan lokalni i školski društveni i politički kontekst.

Važan element kurikuluma građanskog odgoja i obrazovanja jest sustav vrednovanja kvalitete njegove implementacije. Vrednovanje uspješnosti određenog obrazovnog programa moguće je raditi na razini ostvarenja obrazovnih ishoda tog programa kao i na razini ostvarivanja ciljeva kurikuluma. Obrazovni ishodi mogu se vrednovati na različite načine u suradnji s učenicima.

¹³ https://www.politik-lernen.at/dl/qsmmJKJKoMIKnJqx4KJK/Politische_Bildung_in_den_Schulen_tab_bersicht_Stand_J_nner_2022_pdf, pregledano 3. srpnja 2022.

Dok **Njemačka** nema opće smjernice za vrednovanje učenika iz područja građanskog odgoja i obrazovanja, **Hrvatska** i **Austrija** postavljaju na nacionalnoj razini opće smjernice o vrednovanju znanja i vještina učenika putem pisanih uradaka, usmenih razgovora i projekata. U **Francuskoj** postoje i opće i specifične smjernice o vrednovanju učenika na nacionalnoj razini. Na mrežnoj stranici *Eduscol* nalaze se opća načela za vrednovanje svakog predmeta koji se predaje na osnovnoj i nižoj razini srednjoškolskog obrazovanja¹⁴. Preporuča se vrednovanje znanja, vještina i stavova i to putem pisanih sastavaka, opažanja nastavnika, vrednovanja temeljenog na projektima, portfolija i samovrednovanja. Na kraju nižeg srednjoškolskog obrazovanja učenici polažu pismeni ispit iz *Moralnog i građanskog obrazovanja* koji od njih traži da razmisle o građanskim vrijednostima na temelju neke životne situacije koju dobe opisano. Ovim se putem provjerava stupanj razvoja građanskih kompetencija propisan francuskim kompetencijskim okvirom.

Vrednovanje ostvarenosti općih i specifičnih ciljeva kurikulma postiže se sustavom osiguranja kvalitete, koji nužno uključuje i određeno vanjsko vrednovanje, kako učenika nacionalnim ispitima, tako i drugih relevantnih elemenata nekog obrazovnog programa. Nacionalni ispiti za ispitivanje učenika iz područja građanskog odgoja i obrazovanja od država uključenih u analizu postoje samo u **Francuskoj**. Koriste se i za potrebe certificiranja na srednjoškolskoj razini i za potrebe praćenja/vrednovanja na osnovnoškolskoj/srednjoškolskoj razini. **Austrija** na nacionalnoj razini ima sustav osiguranja kvalitete, kojim se ispituje stupanj ostvarenosti ciljeva i ishoda iz raznih predmeta, međutim građanski odgoj i obrazovanje nije prepoznat kao jedan od onih koji se vrednuju. U **Njemačkoj** u okviru vanjskog vrednovanja škola prema propisima i preporukama vrednuju se elementi nastave u učionici, okružja u školi/učionici, sudjelovanja učenika u školskom okružju, sudjelovanja roditelja i odnosi s lokalnom zajednicom. Odgovornost za kriterije vrednovanja imaju pokrajine. U **Francuskoj**, u okviru vanjskog vrednovanja škola prema propisima i preporukama vrednuje se: nastava u učionici, okružje u školi/učionici, sudjelovanje učenika u školskom okružju, sudjelovanje roditelja. Ispitivanje provode nacionalni inspektorati, koji pružaju izvješća vanjskog vrednovanja te mogu nuditi pregled primjera dobre školske prakse u različitim aspektima GOO-a te istaknuti aktualne probleme. Također, obrazovne vlasti provode istraživanja o školskoj klimi ili dobrobiti učenika koji utječu na unapređenje GOO-a u sljedećim godinama. U **Hrvatskoj** ne postoji vrednovanje provedbe GOO-a u školama, niti putem nacionalnih ispita, niti putem praćenja ostalih relevantnih elemenata demokratskih škola.

¹⁴ https://cache.media.eduscol.education.fr/file/EMC/63/9/Ress_emc_evaluation_ecole_college_521639.pdf, pregledano 3. srpnja 2022.

Priprema i podrška učiteljima za provedbu građanskog odgoja i obrazovanja

Institucionalizacija sadržaja iz područja odgoja i obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo u odgojno-obrazovni sustav podrazumijeva pripremu učitelja kako bi doprinijeli razvoju znanja, vještina i stavova učenika u tom području. Ukoliko se sadržaj uvodi kroz sve predmete, isto podrazumijeva da su svi učitelji u odgojno-obrazovnom sustavu spremni ostvarivati ishode iz tog područja kroz vlastite predmete. Ukoliko se sadržaj uvodi kao poseban predmet, potrebno je predvidjeti studij po završetku kojeg učitelji mogu predavati navedeni predmet.

U **Njemačkoj** ne postoje posebni vrhovni propisi ili preporuke za razvoj specifičnih kompetencija za predavanje GOO-a tijekom inicijalnog obrazovanja učitelja, međutim na svim se učiteljskim studijama treba poučavati o ustavu, zakonima i ljudskim pravima, a na studijima politike, društvenih studija i ekonomije studenti trebaju usvajati znanja i vještine iz područja demokracije i didaktike demokracije. Učitelji koji predaju predmet iz područja GOO-a trebaju završiti studij politologije. **Austrija** je definirala na nacionalnoj razini propise za razvoj kompetencija tijekom inicijalnog obrazovanja učitelja. Različiti učiteljski studiji imaju različite kurikulume i ishode, ali na svima se nalaze određeni ishodi vezani uz sadržaje iz područja GOO-a. Također, postoji specijaliziran studij za učitelje povijesti, društvenih znanosti i građanskog odgoja i obrazovanja. U **Francuskoj** je 2013. godine, provedena reforma u području obrazovanja i usavršavanja nastavnika kojom se naglasila potreba stjecanja određenih osnovnih stručnih vještina svih učitelja, uključujući vještine za promicanje kulture demokracije te građanskog i moralnog odgoja i obrazovanja. Okvir kompetencija za učiteljsku struku, koji svi budući učitelji trebaju razviti tijekom školovanja sadrži sljedeće kompetencije: promicati sekularizam i suzbiti sve oblike nasilja i diskriminacije, promicati vrijednosti države, uzeti u obzir raznolikosti učenika i pomoći učenicima u procesu njihova učenja, djelovati kao odgovoran i etičan poučavatelj, uključiti digitalne alate u nastavnički proces, djelovati u timu zajedno s roditeljima i partnerima škole te pridonijeti aktivnostima školske zajednice. Predmet građanski odgoj i obrazovanje i moralno obrazovanje predaju primarno učitelji koji su završili povijest i geografiju. U iznimnim slučajevima mogu ga predavati i učitelji sa završenim studijem filozofije, društvenih znanosti ili ekonomije. **Hrvatska** ne posjeduje nacionalne vrhovne propise ili preporuke o specifičnim kompetencijama u području GOO-a koje se trebaju razviti na učiteljskim studijima, iako se GOO primarno provodi međupredmetno. Također, ne postoji ni specificiran studij kojim bi se učitelji pripremali za predavanje ovog predmeta.

U sve četiri države koje su bile uključene u komparativnu analizu postoji nacionalni akter zadužen za provedbu stručnih usavršavanja u području građanskog odgoja i obrazovanja. Dok se u drugim zemljama kontinuirano otvaraju nove edukacije u ovom području, često sa specifičnim

temama koje su relevantne za trenutna nacionalna zbivanja (npr. ratna zbivanja, integracija izbjeglica i sl.), u **Hrvatskoj** se stručna usavršavanja organiziraju povremeno. **Njemačka** i **Austrija**, osim nacionalnog aktera imaju i institute odnosno centre za stručno usavršavanje u području GOO-a na regionalnoj razini, čija je uloga dodatno naglasiti određene sadržaje ili teme relevantne za regionalni/lokalni kontekst. U **Francuskoj**, Opća uprava za školstvo određuje nacionalne smjernice za izobrazbu nastavnika za GOO, a taj zadatak provodi Generalni inspektorat. Generalni inspektorat na temelju dobivenih smjernica osigurava implementaciju stalnog stručnog usavršavanja učitelja i ravnatelja u godišnje programe i planove raznih akademija, upravnih okruga i obrazovnih institucija.

Tablica 3 Priprema i podrška učiteljima za GOO

HRVATSKA	AUSTRIJA	FRANCUSKA	NJEMAČKA
PRIPREMA UČITELJA ZA PROVEDBU – STUDIJ <i>((ne)postojanje sadržaja u okviru inicijalnog obrazovanja učitelja; (ne)postojanje kompetencijskog okvira za učitelja građanskog odgoja i obrazovanja)</i>			
<p>Ne postoje vrhovni propisi ili preporuke o specifičnim kompetencijama za GOO tijekom inicijalnog obrazovanja učitelja.</p> <p>Ne postoji specifičan studij za predavanje predmeta GOO-a.</p>	<p>Postoje vrhovni propisi ili preporuke za razvoj kompetencija tijekom inicijalnog učiteljskog obrazovanja za predavanje GOO-a. Svi učitelji su pripremljeni za provedbu GOO-a na fakultetima.</p> <p>Postoji specijaliziran studij za učitelje povijesti, društvenih znanosti i građanskog odgoja i obrazovanja.</p>	<p>Postoje vrhovni propisi ili preporuke o specifičnim kompetencijama za GOO tijekom inicijalnog obrazovanja učitelja.</p> <p>Predmet poučavaju primarno učitelji koji su završili povijest i geografiju. Mogu ga i poučavati učitelji koji su završili filozofiju, društvene znanosti i ekonomiju.</p>	<p>Ne postoje vrhovni propisi ili preporuke o specifičnim kompetencijama za GOO tijekom inicijalnog obrazovanja učitelja. Na svim učiteljskim studijima treba se poučavati o ustavu i ljudskim pravima.</p> <p>Postoje ishodi koje učitelji trebaju dosegnuti vezani uz obrazovanje na socijalnim studijima i na gospodarstvu.</p> <p>Učitelji koji predaju predmet političko obrazovanje trebaju završiti politologiju.</p>
PRIPREMA UČITELJA ZA PROVEDBU – STRUČNA USAVRŠAVANJA <i>(obvezatnost stručnih usavršavanja, tko provodi stručna usavršavanja)</i>			
<p>Postoji nacionalni akter zadužen za kontinuirana stručna usavršavanja.</p> <p>Povremeno se nude edukacije u području GOO-a.</p>	<p>Postoji nacionalni akter zadužen za kontinuirana stručna usavršavanja, ali i regionalni koordinatori na razini pokrajina.</p> <p>Postoje kontinuirane akademski pripremljene</p>	<p>Postoji nacionalni akter zadužen za kontinuirana stručna usavršavanja. Opća uprava za školstvo određuje nacionalne smjernice za izobrazbu nastavnika za GOO, a taj zadatak provodi Generalni</p>	<p>Instituti školske pedagogije u pokrajinama služe kao centri za koordinaciju stalnog stručnog usavršavanja nastavnika, uključujući GOO.</p>

	edukacije za učitelje.	inspektorat. Postoje kontinuirane aktivnosti stručnog usavršavanja koje organiziraju ili podupiru vrhovne obrazovne vlasti za ravnatelje i učitelje u području GOO-a	Postoje kontinuirana stručna usavršavanja čija se priprema odvija na razini pokrajina. Na nacionalnoj razini su doneseni uvjeti za sadržaj seminara stalnog stručnog usavršavanja iz obrazovanja za demokraciju i didaktiku demokracije, poznavanje njemačkog ustava i konvencije o ljudskim pravima.
MATERIJALI (UDŽBENICI, PRIRUČNICI...) <i>((ne)postojanje službenih materijala i priručnika za učitelje i za učenike za provedbu GOO-a)</i>			
Ne postoji stranica na kojoj su grupirani materijali za učenje i poučavanje GOO-a. Nacionalni akter povremeno nudi određene materijale, ali vrlo rijetko.	Provela se kampanja za osiguranje besplatnih udžbenika i materijala za učitelje i učenike ¹⁵ . Izlazi i časopis za učitelje koji ima razne teme iz područja GOO-a „Polis aktuell“. Razvijen servis pod nazivom „Učenje o politici u školama ¹⁶ “ gdje se nalaze informacije o edukacijama, materijali i primjeri dobre prakse.	Nacionalna mrežna stranica Eduscol ¹⁷ sadrži širok izbor smjernica i izvora za provedbu GOO-a. Diljem zemlje postoje resursni centri koji nude mnoge relevantne nastavne materijale.	Na nacionalnoj razini postoje smjernice koje sve pokrajine trebaju slijediti – npr. smjernice o poučavanju o ljudskim pravima, smjernice o poučavanju o holokaustu i sl. Donesen je Beutelsbachov konsenzus koji predstavlja minimalni standard didaktičkih načela za GOO ¹⁸ . Za predmete su izrađeni udžbenici prema kojima se radi. Postoje dodatni materijali za pomoć učiteljima, koje oni koriste prema vlastitim željama i interesima.

¹⁵ <https://www.schulbuchaktion.at/index.html>, pregledano 3. srpnja 2022.

¹⁶ <https://www.politik-lernen.at/grundlagen>, pregledano 1. srpnja 2022.

¹⁷ <https://eduscol.education.fr/>, pregledano 5. srpnja 2022.

¹⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Beutelsbach_consensus, pregledano 1. srpnja 2022.

Pristup nastavnim materijalima za provedbu građanskog odgoja i obrazovanja, bilo na razini predmeta, bilo u formi osvrtnja na pojedine teme u okviru ostalih predmeta, vrlo je važan element za pripremu kvalitetne nastave. U Austriji, Francuskoj i Njemačkoj na stranicama aktera zaduženih na stručna usavršavanja učitelja postoje materijali koje učitelji mogu koristiti u radu. U **Austriji**, na portalu pod nazivom *Učenje o politici u školama*¹⁹, nalaze se podaci o dostupnim edukacijama, projektima, ali i razni materijali i primjeri dobre prakse. Postoji i časopis za učitelje koji pokriva različite teme iz područja GOO-a, pod nazivom *Aktualna politika*. **Francuska**, također, na jednom internetskom portalu Eduscol²⁰, nudi učiteljima različite materijale, prijedloge i primjere dobre prakse za rad na različitim temama u području građanskog odgoja i obrazovanja, kako na onim obveznim, tako i na onima koje učitelji mogu samostalno odabrati ovisno o vlastitom interesu. Diljem zemlje postoje i resursni centri koji omogućuju učiteljima dolazak do dodatnih nastavnih materijala. **Njemačka** je na nacionalnoj razini razvila smjernice za učenje o raznim relevantnim temama koje sugeriraju nastavnicima koji pristup trebaju zauzeti kada se bave GOO-om. Također, na nacionalnoj su razini razvijeni standardi pod nazivom Beutelbachov konsenzus, koji navode pristupe koje svi učitelji u području građanskog odgoja i obrazovanja trebaju koristiti u radu. Prvo načelo navodi kako učitelji ne smiju u okviru ovog predmeta učenike propitivati i ispitivati, već ih se treba osnaživati da budu spremni na neovisne procjene. Nadalje, kada se raspravlja o kontroverznim temama, treba im se dati taj značaj, odnosno, omogućiti iznašanje suprotstavljenih mišljenja i argumentiranje svih postojećih perspektiva, a ne predstavljanje tih tema kao „jednostavnih“ i „jednodimenzionalnih“. Naposljetku, potrebno je pridati važnost i značaj učenikovim osobnim interesima prilikom odabira tema iz društva oko njega kojima će se baviti. U Njemačkoj se u nastavi radi prema udžbenicima, koji su razvijeni na razini pokrajina, a uz njih su učiteljima dostupni razni dodatni materijali za teme od njima većeg interesa. U **Hrvatskoj** ne postoji na jednom mjestu grupirana baza svih sadržaja koji se mogu koristiti u građanskom odgoju i obrazovanju sastavljena od strane nacionalnog aktera. Na stranicama nacionalnog aktera nalaze se neke publikacije, koje se tamo stavljaju povremeno²¹. Zbog nedostatka nacionalnog aktera koji bi kvalitetno doprinio stručnom usavršavanju učitelja u području GOO-a, u Hrvatskoj je GOOD inicijativa, odnosno inicijativa koja okuplja organizacije koje se bave GOO-om, izradila popis materijala koji mogu pomoći učiteljima u pripremi nastave na razne teme iz područja GOO-a²².

¹⁹ <https://www.politik-lernen.at/grundlagen>, pregledano 1. srpnja 2022.

²⁰ <https://eduscol.education.fr/>, pregledano 5. srpnja 2022.

²¹ <https://www.azoo.hr/pretraga/?pojam=gra%C4%91anski>, pregledano 25. lipnja 2022.

²² <http://goo.hr/materijali-i-publikacije-good-inicijative-za-skole/>, pregledano 28. lipnja 2022.

Građanski odgoj i obrazovanje i šira zajednica

Odgoj i obrazovanje za ljudska prava i demokratsko građanstvo podrazumijeva obrazovanje za prava, obrazovanje *kroz* prava i obrazovanje *u* pravima. Stoga, ono ne može u potpunosti zaživjeti ukoliko ne uspostavi dvosmjernu komunikaciju u svojoj provedbi sa užom (škola) i širom (lokalnom) zajednicom. Sadržaji iz ovog predmeta mogu se kvalitetno razvijati u demokratskim školskim kulturama, onima u kojima se njeguju demokratske vrijednosti i norme, a razvijaju demokratski odnosi. Jedan od načina razvoja demokratske školske kulture jest omogućavanje raznim dionicima u školi da sudjeluju u procesima donošenja odluka i sukonstruiraju školsku svakodnevicu. Sve države uključene u analizu u svojim školama imaju mogućnost osnivanja vijeća učenika. U **Austriji** je školama omogućena autonomija u odabiru načina kako će učenike uključiti, a vijeća učenika su jedna od postojećih opcija. U **Hrvatskoj** i **Njemačkoj**, vijeća učenika su zakonom obvezujuća, međutim u kojoj mjeri će ona biti aktivna se razlikuje od škole do škole. **Francuska** ima obvezu da svaka škola ima školsko vijeće kao mjesto učenja za demokraciju, te nacionalni inspektorat vrednuje u kojoj mjeri su učenici uključeni u aktivnosti škole i šire zajednice te o tome podnosi izvješće koje ima javno dostupne podatke. Dok su roditelji i učitelji u Hrvatskoj i Austriji zastupljeni u školskim odborima, u Francuskoj se pridaje posebna pažnja kvaliteti uključenosti roditelja u procese vođenja škole. Tako nacionalni inspektorati predstavljaju uključenost roditelja na školskoj razini u svojim izvješćima²³, a resorno ministarstvo prati udio roditelja koji glasaju na izborima u školama kada se odabiru školski predstavnici te rezultate objavljuju na svojim mrežnim stranicama.

Tablica 4 Uključenost drugih aktera u provedbu GOO-a

HRVATSKA	AUSTRIJA	FRANCUSKA	NJEMAČKA
POVEZANOST S VOĐENJEM ŠKOLE <i>((ne)mogućnost utjecaja GOO-a na demokratizaciju ustanove bez koje nema aktivnog angažmana ostalih dionika – podijeljeno vođenje)</i>			
Postoje vijeća učenika u svakoj školi, što je određeno zakonom. Učitelji i roditelji su zastupljeni u školskim odborima.	Potpuna autonomija školama u načinima uključivanja učenika u procese vođenja. Ne moraju svi imati vijeća učenika. Učenici i učitelji su zastupljeni u školskim odborima.	Od 2016. svaka škola mora imati školsko vijeće kao mjesto učenja za demokraciju. Radi se zapravo o vijećima učenika. Nacionalni inspektorati vrednuju sudjelovanje školskih ravnatelja, roditelja i učenika u aktivnostima škola i šire	Postoje vijeća učenika u svakoj školi, što je određeno zakonom. Neke pokrajine izrađuju vlastite smjernice za unapređenje kvalitete demokratskih škola.

²³ <http://media.education.gouv.fr/file/47/0/3470.pdf>, pregledano 6. srpnja 2022.

		društvene zajednice.	
UKLJUČIVANJE DRUGIH AKTERA U PROVEDBU (<i>lokalna zajednica; roditelji; drugi kolege iz ustanove</i>)			
<p>Organizacije civilnog društva samoinicijativno provode projekte u području GOO-a u koje se povremeno uključuju određene škole prema vlastitom interesu.</p> <p>Ne postoje sustavni načini uključivanja roditelja.</p> <p>GOOD inicijativa je mreža organizacija koje zastupaju i svojim radom promoviraju kvalitetno uvođenje odgoja i obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo.</p>	<p>Zakonom je propisano da političke stranke trebaju u svoj plan za određeno razdoblje uključiti razvoj GOO-a.</p> <p>Ministarstvo obrazovanja i Odjel za građanski odgoj i ženska prava su zaduženi da pružanju podrške školama i učiteljima u implementaciji GOO-a.</p> <p>Sve aktivnosti po pitanju GOO-a provode se u suradnji sa civilnom sektorom i učenicima.</p> <p>Često se povezuju s raznim institucijama s kojima se provode projekti GOO-a.</p> <p>Važan akter koji zakonom određeno mora sudjelovati u svim važnim temama za mlade, pa tako i onima koje se odnose na GOO, je Nacionalno vijeće mladih.</p>	<p>Program GOO-a iz 2013 pod nazivom „Građansko usmjerenje“ uključuje provedbu obrazovnih akcija tema GOO-a na kojoj radi i civilno društvo.</p> <p>Ministarstvo prati udio roditelja koji glasaju na izborima i biraju školske predstavnike te objavljuju rezultate na mrežnim stranicama.</p>	<p>Provođenje natječaja za debate mladih s učenicima u okviru kojih se raspravlja o političkim pitanjima.</p> <p>Savezna agencija za građanski odgoj i obrazovanje²⁴ pomaže učiteljima u provođenju građanskog odgoja i obrazovanja i nudi mnoštvo izvora, uključujući izvješća i nastavne materijale.</p> <p>Njemačko društvo za demokratsko obrazovanje²⁵ je neprofitna organizacija koja okuplja istraživače, roditelje i učenike kako bi zajedno promicali demokraciju putem obrazovanja.</p>

Njemačka Frankfurtska deklaracija iz 2016. godine ističe „Škole mogu i trebaju biti mjesta u kojima se demokracija reflektira i živi kao dinamičan i stalan proces“. U ovoj se državi, baš kao i u ostalima uključenim u komparativnoj analizi, u same procese provedbe građanskog odgoja i obrazovanja, uključuju razni drugi akteri. *Njemačko društvo za demokratsko obrazovanje*²⁶ je neprofitna organizacija koja okuplja istraživače, roditelje i učenike kako bi zajedno promicali demokraciju putem obrazovanja, a *Savezna agencija za građanski odgoj i obrazovanje*²⁷ pomaže učiteljima u provođenju građanskog odgoja i obrazovanja i nudi mnoštvo izvora, uključujući izvješća i nastavne materijale. Jedna od glavnih smjernica njemačkog građanskog odgoja i obrazovanja za razvoj u budućnosti jest uključivanje učenika u okviru predmeta u projekte u zajednici, tako da se oni često uključuju u razne volonterske akcije. U **Francuskoj** Program

²⁴ www.bpb.de, pregledano 3. srpnja 2022.

²⁵ www.degede.de, pregledano 3. srpnja 2022.

²⁶ www.degede.de, pregledano 3. srpnja 2022.

²⁷ www.bpb.de, pregledano 3. srpnja 2022.

GOO-a iz 2013. godine pod nazivom *Građansko usmjerenje* uključuje provedbu obrazovnih tema GOO-a na kojima radi i civilno društvo. Organizacije civilnog društva su također vrlo značajan akter u provedbi građanskog odgoja i obrazovanja u **Hrvatskoj**, gdje GOOD inicijativa okuplja organizacije diljem države kojima nastoji promovirati i omogućavati uvođenje kvalitetnog odgoja i obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo u formalne i neformalne obrazovne situacije. Često provođenje GOO-a putem projekata s organizacijama civilnog društva događa se i u **Austriji**. Tamo je vrlo važan akter u promicanju kvalitete GOO-a austrijsko Nacionalno vijeće mladih²⁸, kojem je zakonski garantirano sudjelovanje u svim procesima koji se odnose na donošenje dokumenata i odluka koje se tiču mladih.

²⁸ <https://bjv.at/>, pregledano 5. srpnja 2022.

Zaključci i preporuke

Demokracija se može osigurati obrazovanjem, dok se s druge strane obrazovanje može osigurati putem demokracije (Dundar, 2013). Kao odgovor na potrebe demokracije, aktualni dokumenti, zakoni, strategije i preporuke globalne, europske i hrvatske odgojno-obrazovne politike od odgojno-obrazovnih institucija zahtijevaju da krenu na put promjena k većoj otvorenosti, fleksibilnosti i uključivosti (Strategija znanosti, obrazovanja i tehnologije, 2014). Pritom se temeljem razvoja demokratskog društva smatra razvoj građanske kompetencije kod učenika i učenica, koja će ih učiniti aktivnim građanima i građankama svjesnih svojih prava i odgovornosti u zajednicama u kojima djeluju (Vijeće Europe, 2010). Škole postepeno odgovaraju na navedene zahtjeve i demokratske odgojno-obrazovne ciljeve, međutim razvijanje demokratske školske kulture dugotrajan je proces koji zahtjeva kontinuirano i sustavno djelovanje (Rusch, 1994). O stupnju razvoja demokracije u području odgoja i obrazovanja u Hrvatskoj daju naslutiti rezultati istraživanja provedenih u osnovnim i srednjim školama koja ispituju koliko to hrvatski sadašnji i budući građani znaju o demokraciji te o vlastitim pravima i odgovornostima u okviru nje. Rezultati su redom porazni (Bagić i Šalaj, 2012; Spajić-Vrkaš i sur., 2016; Pažur, 2016; Spajić-Vrkaš i Horvat, 2016) te ukazuju da u školama ne postoji sustavno učenje o ljudskim pravima i demokratskom građanstvu te ne postoji značajna razlika u poznavanju pojmova u području demokracije između učenika četvrtih razreda osnovnih škola, osmih razreda osnovnih škola i onih u drugom razredu srednje škole. Istovremeno, učitelji se ne osjećaju pripremljeni ni kompetentni za bavljenje s raznim temama koje pripadaju području obrazovanja za demokraciju (Spajić-Vrkaš i sur., 2016; Schultz i sur., 2016). Ovakvi rezultati ukazuju na važnost stručnog i znanstvenog bavljenja temama u području demokratizacije odgojno-obrazovnog sustava, čemu izravno doprinosi i ova analiza.

Iz rezultata analize vidljivo je kako sve zemlje uključene u analizu u području ciljeva obrazovnog programa iz područja ljudskih prava i demokratskog građanstva dijele jednako usmjerenje, prepoznajući ovaj obrazovni program kao nešto što teži razvoju aktivnih i odgovornih učenika, svjesnih vlastitih prava i odgovornosti i spremnih kritički promišljati o situacijama koje ih okružuju. Isto se želi razviti kombinacijom znanja, vještina i stavova iz područja ljudskih prava, političkog opismenjavanja, održivog razvoja, interkulturalizma i međuljudskih odnosa. Međutim, prisjećajući se da demokratizacija odgojno-obrazovnog sustava podrazumijeva demokratizaciju obrazovnih aktivnosti, sadržaja obrazovanja te izvannastavnih aktivnosti učenika (Bondarenko i Kozulin, 2006), rezultati analize sugeriraju zaključak kako Francuska, Njemačka i Austrija u odnosu na Hrvatsku, pristupaju „razvoju demokracije“ i pritom građanske kompetencije, značajno usmjerenije, više holistički i planski. Sve tri zemlje imaju uveden predmet kojim se, uz međupredmetnu provedbu, učenike priprema za građanski aktivan angažman. Nadalje, znanja i vještine iz područja ljudskih prava i demokracije, nacionalnim

pravnim okvirom, se garantiraju svima u učiteljskoj profesiji, a postoje i studiji na kojima se pripremaju učitelji za vođenje predmeta iz područja demokracije. Učiteljima je pružena adekvatna potpora u vidu materijala, primjera dobre prakse i projekata od strane nacionalnih aktera za implementaciju sadržaja iz područja odgoja i obrazovanja. U Hrvatskoj puno veću ulogu preuzimaju organizacije civilnog društva, čiji je značaj za razvoj GOO-a ogroman, međutim on ne nudi sustavna, obvezujuća i dugotrajna rješenja, kao što je to slučaj u drugim europskim državama. Svaka od ovih država diskutira o kvaliteti odgoja i obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo, te tako u Njemačkoj znanstvenici tragaju za više centraliziranim načinima provedbe predmeta iz područja građanstva (Kenner, 2020), u Austriji se teži profesionalizaciji učitelja za provedbu građanskog odgoja i obrazovanja (Steininger, 2015), a u Francuskoj se nastoji unaprijediti kvaliteta GOO-a unapređenjem inicijalnog obrazovanja učitelja (Straub i Ravez, 2020). Ipak, u Hrvatskoj, u kojoj su učenici u najvećoj mjeri zakinuti za učenje o ljudskim pravima i demokraciji, najmanje se priča o GOO-u, a s nacionalne razine ne dolazi nikakvi poticaju za sustavnijim pristupom.

Stoga, na temelju provedene analize, prepoznate su određene preporuke usmjerene državnim vlastima za unapređenje građanskog odgoja i obrazovanja u Hrvatskoj.

Preporuke

- 1. Učenicima viših razreda osnovnih škola i učenicima srednjih škola omogućiti stjecanje znanja, vještina i stavova iz područja građanskog odgoja i obrazovanja putem školskog predmeta.***

Komparativna analiza ukazuje na veliki značaj toga da se sadržajima iz područja građanskog odgoja i obrazovanja omogući pristup u godišnjem planu i programu rada u višim razredima osnovnih škola te u srednjim školama. Mogu se iskoristiti primjeri drugih država uključenih u ovu analizu (npr. Austrija), koje kako ne bi povećavale satnicu u osnovnoj školi, su građanski odgoj i obrazovanje povezale s već postojećim predmetima, kao na primjer s povijesti.

- 2. Izraditi kurikulum provedbe izvannastavne aktivnosti građanski odgoj i obrazovanje na nacionalnoj razini.***

Po uzoru na lokalne programe provedbe građanskog odgoja i obrazovanja kao izvannastavne aktivnosti, koje su lokalne zajednice počele razvijati diljem Hrvatske, potrebno je donijeti nacionalni program provedbe GOO-a kao izvannastavne aktivnosti. Ovakvi programi postoje u svim drugim državama uključenima u analizu, i oni su temelj za organizaciju stručnih usavršavanja, pripremu projekta organizacija civilnog društva kao i pripremu materijala za učitelje.

- 3. Uvesti ishode vezane uz učenje o ljudskim pravima i demokraciji na sve učiteljske studije i studije iz kojih izlaze nastavnici.***

U svim državama uključenim u komparativnu analizu, izuzev u Hrvatskoj, postoje na nacionalnoj razini definirani ishodi vezani uz ljudska prava i demokraciju, koje trebaju dostići svi studenti na učiteljskim studijima i u nastavničkim smjerovima. Nedavne reforme u Austriji i Francuskoj su upravo osnaživale kvalitetu provedbe građanskog odgoja i obrazovanju, tako da su ciljale unapređenju inicijalnog obrazovanja učitelja za provedbu GOO-a.

- 4. Stvoriti uvjete za studij kojim će se osobe pripremati za predavanje predmeta građanskog odgoja i obrazovanja.***

Praćenje razvoja građanskog odgoja i obrazovanja u drugim europskim državama vodi ka zaključku da kvalitetno uključivanje sadržaja iz područja ljudskih prava i demokracije u odgojno-obrazovni sustav jest moguće isključivo uvođenjem predmeta u školski sustav (npr. Austrija i Francuska). Kako bi to bilo moguće, potrebno je napraviti određene pred-korake, a jedan od najvažnijih je izraditi kompetencijski okvir te potom razviti studij za učitelje građanskog odgoja i obrazovanja ili uključiti ishode koji će ostvarivati taj kompetencijski okvir na neki od postojećih studija (npr. uz studij povijesti, uz studij politologije, magistar primarnog obrazovanja s pojačanim smjerom građanskog odgoja i obrazovanja).

5. Osnažiti nacionalnog aktera za stručno usavršavanje u području građanskog odgoja i obrazovanja za pružanje kvalitetnih i kontinuiranih usavršavanja za učitelje u ovom području, za sve teme koje se putem građanskog odgoja i obrazovanja mogu raditi u učionicama.

Nacionalni akter za stručno usavršavanje u području građanskog odgoja i obrazovanja u drugim europskim državama ne samo da osigurava kvalitetu čestim i kvalitetnim edukacijama, već je promotor inovacija i promjena u sustavu odgoja i obrazovanja. Potrebno je osnažiti Agenciju za odgoj i obrazovanje da razvija brzu i kontinuiranu dvosmjernu komunikaciju s praksom, ali i svim drugim relevantnim dionicima u području stručnog usavršavanja učitelja iz građanskog odgoja i obrazovanja. Jedan od važnih elemenata stručnih usavršavanja u drugim državama (Njemačka, Austrija) jest kontinuirana suradnja i uključenost akademske zajednice u osmišljavanje i provedbu stručnih usavršavanja, koja najčešće traju dulje od par sati ili jednog dana.

6. Osnažiti nacionalnog aktera za stručno usavršavanje u području građanskog odgoja i obrazovanja za brzo i kontinuirano produciranje materijala i širenje primjera dobre prakse za implementaciju građanskog odgoja i obrazovanja u učionice.

Po uzoru na druge nacionalne aktere za stručno usavršavanje u području građanskog odgoja i obrazovanja u drugim europskim državama, Agencija za odgoj i obrazovanje bi na svojim Internet stranicama trebala razvijati portal edukativnih materijala i primjera dobre prakse. Ovaj portal trebao bi biti nadopunjavan na tjednoj bazi novim idejama u vidu primjera dobre prakse ili prijedloga projekata u koje se škole mogu uključiti. Primjeri dobre prakse u ostalim državama jesu novi materijali i primjeri koji odgovaraju na aktualne teme koje se tiču građanskog odgoja i obrazovanja, kao što su: integracija izbjeglica, ratna zbivanja i slično.

7. *Uključivati ostale relevantne aktere u pripremu dokumenata, materijala i provedbu građanskog odgoja i obrazovanja.*

Provedba građanskog odgoja i obrazovanja nije moguća izvan uže i šire lokalne zajednice u kojoj škola djeluje. Fokus nacionalnih i lokalnih aktera trebao bi upravo biti usmjeren na poticanje uključivanja roditelja, organizacija civilnog društva i znanstvene zajednice u programe i projekte provedbe građanskog odgoja i obrazovanja. Primjer dobre prakse nalazi se u Austriji, u kojoj Nacionalno vijeće mladih, ima zakonsko pravo sudjelovati u svim procesima koji se odnose na donošenje dokumenata ili odluka koje se tiču mladih, čime se ovaj akter razvio kao vrlo važan dionik u procesima promocije kvalitete građanskog odgoja i obrazovanja. Također, u Francuskoj se s nacionalne razine prati i vrednuje stupanj i kvaliteta uključenosti roditelja u procese u školama, kako bi se istaknuli primjeri dobre prakse, ali i potaknule škole da uključuju roditelje u svoj rad.

8. *Promovirati i poticati razvoj demokratskih školskih kultura putem građanskog odgoja i obrazovanja.*

Razvoj demokratske školske kulture utječe pozitivno i na učitelje, i na učenike i na školu u cijelosti. U skladu s tim, građanskim odgojem i obrazovanjem potrebno je nastaviti djelovati u smjeru veće demokratizacije škola kao što i sugeriraju vodeće međunarodne organizacije, ali i dokumenti hrvatske odgojno-obrazovne politike. Razvoj demokratskih škola dugotrajan je i kontinuiran proces, koji započinje diskusijama koje dovode ka zajedničkom stupnju razumijevanja pojma „demokracija“ od strane svih relevantnih aktera. Stoga, važno je u školama njegovati dijalog, diskusiju i činiti škole mjestima slobodnog izražavanja mišljenja i iskustvenog učenja o temama iz područja ljudskih prava i demokracije usklađenih s aktualnim temama u društvu u kojima učenici djeluju. Sve ove relevantne elemente demokratizacije škola potrebno je sustavno pratiti i o njima diskutirati u javnosti kako bi škole učile jedne od drugih i međusobno se poticale na napredak.

Literatura:

1. Bagić, D. i Šalaj, B. (2012). *Političko znanje mladih u Hrvatskoj*. Zagreb: GONG i Fakultet političkih znanosti.
2. Bondarenko, Ye.G. i Kozulin, A.V. (2006). "The democratization of education: basic principles", *Higher education in Europe*, 16 (1), 74-78.
3. Derouet, J.-L. (2017). The modernization of the educational system in France: the New Public Management between the affirmation of the State and the decentralized government. *RBPAAE*, 33 (3), 523-540.
4. Dewey, J. (1916; 2005). *Democracy and education*. New York: Barnes and Noble.
5. Dundar, S. (2013). Students' Participation to the Decision-Making Process as a Tool for Democratic School. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 13 (2), 867-875.
6. European Commission, European Education and Culture Executive Agency, *Građanski odgoj i obrazovanje u školama u Europi : 2017*, Publications Office, 2018, <https://data.europa.eu/doi/10.2797/2969>
7. Europska Unija (1998). *Obrazovanje za aktivno građanstvo u Europskoj uniji*.
8. Gudjons, H. (1992). *Pedagogija: temeljna znanja*. Zagreb: Educa.
9. Hrvatski Sabor (2014). *Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije*.
10. Kenner, S. (2020). Politische Bildung Citizenship Education in Germany from marginalization to new challenges. *Journal of Social Science*, 19(1), 118-135.
11. MZO (2011). *Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje – NOK*.
12. OECD (2017). *Education Policy Outlook: Austria*. Dostupno online: <https://www.oecd.org/education/education-policy-outlook-country-profile-austria.pdf>.
13. Osler, A., i Starkey, H. (2001). Citizenship Education and national Identities in France and England. *Oxford Review of Education*, 27(2)
14. Pažur, M. (2016). *Rekonstrukcija građanskog odgoja I obrazovanja: koncept, teorije i prakse*. Zagreb: Mreža mladih Hrvatske.
15. Pažur, M. (2017). Pregled razvoja građanskog odgoja i obrazovanja u Republici Hrvatskoj od 1999. do danas, *Školski vjesnik*, 66 (4), 605-618.
16. Rusch, E.A. (1994). *Gaining Voice: Democratic Praxis in Restructured Schools*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association (New Orleans, LA, April 4-8, 1994).
17. Schulz, W., Ainley, J., Fraillon, J., Losito, B. i Agrusti, G. (2016). *IEA International Civic and Citizenship Education Study 2016 Assessment Framework*. SpringerOpen
18. Spajić-Vrkaš, V. (Suradnici: Čehulić, M., Elezović, I., Pažur, M., Rukavina, I., Vahtar, D.) (2016). *(Ne)moć građanskog odgoja i obrazovanja: objedinjeni izvještaj o učincima*

eksperimentalne provedbe kurikuluma građanskog odgoja i obrazovanja u 12 osnovnih i srednjih škola (2012./2013.). Zagreb: Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja. (https://www.ncvvo.hr/wp-content/uploads/2016/06/GOO_e_publikacija.pdf)

19. Spajić-Vrkaš, V. (u suradnji s M. Rajković i I. Rukavinom) (2014). *Eksperimentalna provedba kurikuluma građanskog odgoja i obrazovanja: Istraživački izvještaj*. Zagreb: Mreža mladih Hrvatske.
20. Spajić-Vrkaš, V., Stričević, I., Maleš, D. i Matijević, M. (2004). *Poučavati prava i slobode*. Zagreb: Filozofski fakultet.
21. Spajić-Vrkaš, V. i Horvat, M. (2016). „Participativna demokracija, učenje za aktivno građanstvo i školska kultura“. Kovačić, M. (ur.) i Horvat, M. (ur.). *Od podanika do građana: razvoj građanske kompetencije kod mladih*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, str. 111 – 153.
22. Steininger, S. (2015). *Citizenship Education in Austria*. Dostupno online: https://www.bpb.de/system/files/dokument_pdf/CE_Austria-final.pdf
23. Straub, C. i Ravez, C. (2020). *Social science education in France*. *Journal of Social Science Education*, 19 (1), 136-153.
24. UN (1998), *Deklaracija o pravima i odgovornostima pojedinaca, grupa i društvenih tijela u promicanju i zaštiti univerzalno priznatih ljudskih prava i temeljnih sloboda*.
25. UN (2014). *Svjetski program za obrazovanje za ljudska prava*. Dostupno online: <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Pages/Programme.aspx>, Posjećeno 7. lipnja 2022.
26. UNESCO (1995). *Deklaracija 44. Međunarodne konferencije o obrazovanju i Cjeloviti okvir djelovanja u obrazovanju za mir, ljudska prava i demokraciju*.
27. Vijeća Europe (1985). *Preporuka br. R(85)7 o poučavanju i učenju o ljudskim pravima u školama*
28. Vijeće Europe (2000). *Preporuka br.(2000) 12 o obrazovanju za demokratsko građanstvo*.
29. Vijeće Europe (2017). *Referentnim kompetencijskim okvirom za demokratsku kulturu (2017)*.
30. Vijeće Ministra Vijeća Europe. (2010). *Povelja Vijeća Europe o odgoju i obrazovanju za demokratsko građanstvo te odgoju i obrazovanju za ljudska prava*

